

О. А. Ясюкевич,
аспірант кафедри економічної політики, ХарPI НАДУ при Президентіві України,
м. Харків

РИНОК ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджено сучасний стан ринку промислової власності України через призму аналізу кількісних та якісних показників таких основних його товарних елементів, як: винаходи, промислові зразки, корисні моделі та знаки для товарів та послуг з метою визначення основних тенденцій, що притаманні даному типу ринку та обґрунтування необхідності його державного регулювання.

Ключові слова: інтелектуальна власність, об'єкти права інтелектуальної власності, промислова власність, об'єкти права промислової власності, ринок промислової власності, державне регулювання.

Key words: intellectual property, intellectual property objects protected by law, industrial property, industrial property objects protected by law, industrial property market, state regulation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Світове господарство у процесі свого розвитку постійно набуває нових рис, що останнім часом виражені у активізації науково-технічного прогресу, інформаційній переорієнтації суспільства та економіки, прискореному розвитку науки та наукових досліджень, наукової творчості, інноваційних розробок та інших напрямів інтелектуальної, творчої праці членів суспільства.

Розвиток інтелектуальної сфери, та, зокрема, інституту "інтелектуальна власність" (надалі ІВ) визнається "вирішальним чинником підвищення конкурентоспроможності економіки", засобом забезпечення економічного зростання та підвищення рівня життя населення, а також оборонної, технологічної та екологічної безпеки [1].

Ще одним загальносвітовим трендом постає ускладненням товарних відносин, що викликає виникнення нових товарів та ринків. Одним з таких "нових ринків" є ринок інтелектуальної власності, або, точніше, ринок майнових прав на об'єкти права ІВ, це обумовлено тим фактом, що із закріплених в Україні правом інтелектуальної власності майнових та немайнових прав інтелектуальної власності [12] лише майнові права ІВ здатні бути відчуженими.

Оскільки проблеми використання ІВ набувають дедалі більшого значення, особливо зважаючи на появу нового для нашої країни сектора економіки, де

у якості товарів виступають результати інтелектуальної діяльності людини, юридично регламентовані у якості об'єктів права інтелектуальної власності з відповідними правами, закріпленими згідно законодавства України, виключної актуальності набувають питання виникнення та розвитку ринку інтелектуальної власності та, зокрема, ринку промислової власності, в межах якого забезпечується економічна реалізація науково-технічних досягнень у формі об'єктів права промислової власності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Усе вищезазначене спричиняє активізацію уваги наукової думки до проблем пошуку власного шляху розвитку України на основі активізації та сприяння розвитку національного інтелектуального потенціалу в умовах "економіки знань", "нової економіки", "економіки заснованої на знаннях", "інтелектуальної економіки" або "економіки інтелектуальної власності" з всебічним залученням об'єктів права інтелектуальної власності до господарського обігу, що досліджується таким вченими, як А.В. Пархоменко, В.Д. Пархоменко, І.Б. Жилияєвим, А.Г. Жаріною та ін.

Роль та значення інтелектуальної власності в умовах переходу України до ринкової економіки розглядається у працях таких вітчизняних вчених, як О.О. Підригора та О.Б. Бутнік-Сіверський. Окремі аспекти сис-

теми управління промисловою власністю України розглядалися вітчизняними вченими О.Д. Святоцьким, Г.О. Андроськом, П.П. Крайневим та ін.

Питанням управління інтелектуальною власністю як фактору підвищення національної конкурентоспроможності приділяла увагу в своїх дослідженнях В.А. Карпенко.

НЕВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Українські вчені розглядають, головним чином, окремі аспекти ринку ІВ та надають перевагу питанням охорони та захисту прав ІВ. При цьому, не зважаючи на досить ретельно розглянуті аспекти правової охорони, захисту та управління інтелектуальною та, зокрема, промисловою власністю (далі ПВ), питання дослідження ринку промислової власності, у т.ч. аналізу його сучасного стану та необхідності державного регулювання даного ринку в поєднанні з ринковим механізмом все ще залишаються актуальними для подальшого розгляду.

МЕТА СТАТТІ

Метою даної статті є дослідження сучасного стану ринку промислової власності в Україні на основі аналізу кількісних та якісних показників таких основних його елементів, як: винаходи, промислові зразки, корисні моделі та знаки для товарів і послуг з метою визначення основних тенденцій, що притаманні даному типу ринку, та обґрунтування необхідності державного втручання у його подальший розвиток.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вітчизняних науковців досить популярною є теза щодо необхідності розвитку "цивілізованого ринку інтелектуальної власності" [2]. Причому, що саме мається на увазі під цим словосполученням не згадується.

Деякі автори визначають ринок ІВ через "сукупність об'єктів авторських прав і патентів, ліцензій, проектів, ноу-хау, програм математичного забезпечення, наукових прогнозів тощо" [5]. В. А. Карпенко у своєму дисертаційному дослідженні визначає ринок ІВ як частину науково-технічної та інноваційної діяльності, що пов'язана з правовою охороною знань та використанням їх у якості об'єктів ІВ [3]. П. П. Микитюк вважає, що ідеї та технології у вигляді патентів складають ринок інформації та знань, зазначав, що "цей ринок працює за такими ж об'єктивними законами як і інші ринки" [8].

У білій книзі "Інтелектуальна власність в інноваційній економіці України" [2], зокрема, наголошено на необхідності "використання досвіду розвинених країн щодо законодавчого забезпечення розвитку інфраструктури впровадження винаходів та технологій (ринків об'єктів права промислової власності)", але не слід забувати, що об'єкти права ІВ можуть бути впроваджені і як результат власних досліджень та наукових розробок підприємства, а не лише через ринок ІВ.

Вважаємо, що ринок інтелектуальної власності, як

і ринок промислової власності, є самостійною, комплексною системою в ринковій економіці, яка, з одного боку, залежить від інших ринків, а з іншого — сама впливає на них. Ринок виступає як сукупність форм і організації співробітництва людей, призначених для того, щоб звести з комерційною метою разом продавців та покупців, а також надати можливість першим продати, другим — купити товар [7]. Тобто це місце добровільних угод, де продаж товарів відбувається лише в тому випадку, коли обидві сторони, продавець і покупець, знаходять компроміс, який проявляється в ціні. При цьому не слід забувати, що ринок — це сукупність соціально-економічних відносин.

Як і будь-якому іншому типу ринку, ринку ІВ притаманна наявність певної сукупності елементів, без якого ефективно функціонування ринку не відбуватиметься, основними з яких являються суб'єкти ринку, об'єкт товарних відносин та інфраструктура ринку.

У якості товару на ринку ПВ виступають майнові права на такі захищені об'єкти права промислової інтелектуальної власності. Саме тому для оцінки сучасного стану ринку ПВ проаналізуємо формування пропозиції на даному типі ринку через аналіз результатів інтелектуальної творчої праці, на які подано заявки та отримано гарантію охорони майнових та немайнових прав ІВ у вигляді охоронного документу — патенту чи свідоцтва тощо, а також реалізацію прав "розпорядження" на об'єкт права ПВ через видачу ліцензій та укладання угод передачі прав.

Порівняльний аналіз даних пропонується провести по таким основним об'єктами права ПВ, як винаходи, промислові зразки, корисні моделі та знаки для товарів та послуг, що у світі більш відомі як "торгівельні марки" (від англ. "trade marks"). Вибір об'єктів обумовлено тим, що дані об'єкти у кількісному вираженні складають найбільшу частину об'єктів права промислової власності та їх визначним значенням для побудови інноваційної моделі розвитку України. Аналіз кількісних показників було зроблено на основі щорічних звітів Державного департаменту інтелектуальної власності України (далі ДДІВ), що доступні на офіційному сайті ДДІВ [11].

Починаючи з 1992 р. в Україні було подано майже півмільйона заявок на об'єкти промислової власності, серед яких превалюють заявки на знаки для товарів і послуг — майже 170 тис. заявок станом на кінець 2008 р.

Аналізуючи стан формування потенційного ринку ПВ в Україні, можна відстежити за деякими винятками поступове та планомірне зростання кількості поданих заявок по всіх об'єктах, починаючи з 1999 р. Так, кількість поданих заявок у 2008 р. у порівнянні з 1992 роком збільшилась майже в 35 разів і склала 50663 заявки.

За даними ДДІВ, у 2008 р. до ДДІВ надійшло понад 50 000 заявок на об'єкти промислової власності, з них понад 5000 заявок — на винаходи, понад 9000 — на корисні моделі, понад 2000 — на промислові зразки і більше 33 000 — на знаки для товарів і послуг (у т.ч. майже 22,4 тис. заявок — за національною процедурою).

Серед заявок, які подаються до відомства у 2008 р., переважають заявки з електроніки, машинобудування, харчової промисловості, легкої промисловості, органічної хімії, фармацевтики, медицини тощо [1], що обумовлюється активним розвитком вищезазначених галузей в Україні, але, на жаль, не співпадає з проголошеними у програмних документах пріоритетними напрямками інноваційного розвитку. Для національних заявників пріоритети у поданні заявок є такими: найбільша їх кількість у 2008 році подана за напрямками МПК "Здоров'я, розваги", "Прилади (вимірювання, оптика, фотографія)", "Металургія і оброблення металу", "Сільське господарство", "Медикаменти для терапевтичних, стоматологічних або гігієнічних цілей" і "Транспортні засоби" [1].

Аналізуючи динаміку кількісних показників, звернемо увагу на таку негативну тенденцію: станом на кінець 2008 р. при збереженні загальної кількості поданих заявок на винаходи у межах 5,6—6,1 тис., починаючи з 2004 спостерігається планомірне зменшення кількості національних заявок на отримання патенту на винахід за національною процедурою по відношенню до загальної кількості поданих заявок та відповідно поступове збільшення кількості заявок за процедурою РСТ (Patent Cooperation Treaty) при збереженні досить великої частки національних заявників по відношенню до іноземних. У 2008 р. спостерігається зменшення кількості вітчизняних заявників у відносних показниках також для знаків для товарів та послуг.

Слід зауважити, що фахівцями прогнозується падіння рівня приросту кількості поданих заявок, що більшістю експертів пов'язується з безпосередніми наслідками світової кризи, що особливо стосується України. Директор Всесвітньої організації інтелектуальної власності Френсіс Гаррі, коментуючи зниження темпів приросту кількості патентних заявок, поданих до Всесвітньої організації інтелектуальної власності у 2008 р., зауважує: "Історично склалося, що під час періодів економічних труднощів подача патентних заявок має тенденцію до зниження просто тому, що в наявності залишається менше ресурсів для інвестицій в інноваційний цикл. З поліпшенням економічного циклу патентна діяльність також активізується. При цьому економічні кризи в минулому були каталізатором інновацій, оскільки більша увага приділяється вдосконалюванню стандартів ефективності, досягаючи більших результатів з найменшими витратами..." [4].

Так, загальна кількість заявок, що надійшли у 1 кварталі 2009 становить 9262 шт., що по відношенню до першого кварталу 2008 р. складає лише 70%. При цьому найбільше скорочення спостерігається у поданні заявок на знаки для товарів та послуг за національною процедурою (3595 шт., що складає 59% від аналогічного показника за 2008 рік) та на заявки на промислові зразки (398 шт., що становить 62% від аналогічного показника за 2008 рік), що, на нашу думку, свідчить про переорієнтацію вітчизняних виробників на збереження власних позицій та намагання утриматися на ринку, що змушує відкласти розробку та введення нових торгових марок та промислових зразків у господарський обіг.

Кількість поданих заявок за всіма об'єктами була реалізована через отримання охоронних документів наступним чином: за період з 1992 по 2008 рр. було отримано 256325 охоронних документів, що майже у 2 рази менше за кількість поданих заявок на об'єкти промислової власності. Зокрема кількість поданих заявок та отриманих патентів за окремими об'єктами за період 1992—2008 рр. співвідносяться наступним чином:

- кількість патентів на винаходи по відношенню до кількості поданих заявок — 76%;
- кількість патентів на корисні моделі по відношенню до кількості поданих заявок — 91%;
- кількість патентів на промислові зразки по відношенню до кількості поданих заявок — 86%;
- кількість свідоцтв на знаки для товарів та послуг за національною процедурою по відношенню до кількості поданих заявок — 60%;
- кількість міжнародних реєстрацій знаків для товарів і послуг по відношенню до кількості поданих заявок — 85%.

Аналізуючи динаміку за період з 1992 р. по 2008 р., було відмічено, що стійкий ріст кількості виданих охоронних документів спостерігається лише по видачі патентів на корисні моделі та кількості виданих свідоцтв на знаки для товарів і послуг, якщо не приймати до уваги падіння показника у 1995 р. По інших об'єктах промислової власності важко казати про якусь однозначну динаміку збільшення чи зменшення видачі охоронних документів.

Заслуговують на увагу і відомості щодо зарубіжного патентування та надходжень і використання об'єктів права промислової власності за видами економічної діяльності. Так, кількість поданих заявок на видачу охоронних документів до ДДІВ останнім часом у 25—30 разів вища за кількість заявок, що подано до патентних відомств зарубіжних країн. Використаних об'єктів права промислової власності походженням з України майже у 25 разів менше, ніж об'єктів права промислової власності іноземного виробництва. Практично не задіяними у процесах, пов'язаних із патентуванням і використанням об'єктів права промислової власності підприємства та організації галузей сільського та рибного господарства. [2].

Вищезазначені дані стосовно поданих заявок та отриманих патентів за такими об'єктами права інтелектуальної власності, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки і знаки для товарів і послуг можуть розглядатися лише у якості потенційних товарів на ринку ПВ, адже кількість угод з приводу купівлі-продажу об'єктів ПВ (передача прав на об'єкт ПВ) та видачі ліцензій на об'єкти права ПВ можна відстежити через аналіз кількості договорів про передачу майнових прав власності на об'єкти права ПВ, та про видачу ліцензій на їх використання.

Після проведення аналізу таких відомостей можемо констатувати здебільшого поступове зростання кількості зареєстрованих договорів щодо розпорядження майновими правами на об'єкти промислової власності, починаючи з 2001 р. Однак темпи приросту залишаються вкрай невеликими, що, на нашу думку,

свідчить про недостатнє використання потенціалу ринку промислової власності в Україні.

Аналізуючи структуру зареєстрованих договорів, а саме: договори передачі прав та ліцензійні договори, відмічаємо, починаючи з 2003 р., поступове зростання кількості зареєстрованих договорів передачі права та зменшення кількості зареєстрованих ліцензійних договорів, що, на нашу думку, свідчить про недорозвиненість сегменту ринку ІВ, де у якості оформлення угоди про розпорядження немайновими правами на об'єкт ПВ виступає видача ліцензії.

Аналіз реєстрації ліцензійних угод по окремих об'єктах ПВ свідчить про падіння активності учасників ринку ІВ щодо укладання ліцензійних договорів по всіх об'єктах ПВ.

Дані поточного року підтверджують вищезгадану динаміку. Загалом у 2008 р. зареєстровано 2003 договори щодо розпорядження майновими правами на об'єкти промислової власності (ОПВ), тобто на 19,7 % більше, ніж у попередньому році, зокрема:

- 1729 реєстрацій щодо передання виключних майнових прав на ОПВ (86,3%);

- 231 реєстрація щодо видачі ліцензії на використання ОПВ (11,5%);

- 43 "відкриті" ліцензії на використання винаходів, корисних моделей та промислових зразків (2,2%).

Наведені кількісні та якісні показники засвідчують, що, як і в минулому році, кількість зареєстрованих відомостей про передання виключних майнових прав на ОПВ значно перевищує кількість внесених до державних реєстрів відомостей про видачу ліцензій

Станом на 1 січня 2009 р. загалом до державних реєстрів внесено відомості про 11377 договорів щодо розпорядження майновими правами промислової власності, в тому числі на винаходи — 2598, корисні моделі — 496, знаки для товарів і послуг — 7617, промислові зразки — 666.

Слід зазначити, що кількісні показники щодо патентно-ліцензійної діяльності вітчизняних підприємств та організацій є незіставними з даними про діяльність іноземних компаній. Критичний стан справ у вітчизняній патентно-ліцензійній діяльності безпосередньо обумовлює низький рівень інноваційної діяльності промислових підприємств [2].

Незважаючи на той факт, що найактивнішими у відношенні технічної творчості галузі економіки України у 2008р. є організації, які належать до видів економічної діяльності "Освіта" і та "Дослідження і розробки" [1], спостерігається значне зниження активності держави на ринку ІВ, що підтверджується зменшенням кількості договорів розпорядження майновими правами ІВ, учасниками яких виступає держава.

ВИСНОВКИ

Аналіз річних звітів ДДІВ, що містять у собі певну сукупність кількісних показників стосовно потенційних об'єктів права ПВ — заявок на отримання охоронних документів та виданих патентів на винаходи, корисні моделі, промислові свідоцтва на знаки для товарів та послуг, а також даних стосовно комерціалізації таких об'єктів через розпорядження майнови-

ми права ІВ — видачею ліцензій та передачу майнових прав ІВ, а також проведений аналіз згаданих показників дозволив зробити такі висновки:

- Попри задекларований розвиток ринку через збільшення поданих заявок на отримання охоронних документів та виданих патентів на об'єкти прав ПВ, приріст об'ємів по обох напрямках залишається вкрай незадовільним та неспроможним забезпечити виведення вітчизняної економіки з кризи через відновлення вітчизняної промисловості на інноваційних засадах, не відповідає структурі пріоритетних галузей зазначених у прогнаних документах.

- Аналіз даних по зареєстрованих патентах на основні об'єкти права промислової власності довів, що не відбувається активний розвиток патентування, а, отже, і активізації інноваційної діяльності за основними пріоритетними галузями промисловості. За даними аналітичних матеріалів НАН України, підготовлені до парламентських слухань у Верховній Раді України 20 червня 2007 року: "Національна інноваційна система в Україні: проблеми формування та реалізації", окремі технічні напрями розробляються ще недостатньо, що суттєво гальмує розвиток пріоритетних інноваційних галузей, які визначені у світовій економіці як високотехнологічні, а саме: авіаційно-ракетна, комп'ютерна техніка, засоби автоматизації, апаратура зв'язку, біотехнології тощо [2].

- Недостатній рівень активності вітчизняних суб'єктів ринку ПВ ускладнюється тим фактом, що відбувається пріоритетний розвиток охорони знаків для товарів і послуг і переважно для іноземних заявників. Кількість знаків для товарів та послуг, що зареєстровані на ім'я іноземців, збільшується. Така тенденція свідчить про пріоритетність конкуренції у сфері товарів порівняно з конкуренцією інновацій та зневажання потенціалу промисловості.

- Наявність такої негативної тенденції як зменшення активності національних заявників по відношенню до іноземних, зменшення кількості національних винахідників. Випуск конкурентоспроможної продукції найчастіше забезпечується за рахунок сучасного обладнання, придбаного за кордоном, що свідчить про зневажання українськими виробниками вітчизняних розробок чи невідповідність таких розробок нагальним потребам [6].

- Зневажання ринковими засадами розпорядження правами на об'єкти ПВ через реалізацію їх на ринку ПВ, особливо через передання прав шляхом видачі ліцензій на використання об'єктів ІВ, про що свідчить поступове їх зменшення по всіх об'єктах права ПВ. Так, станом на кінець 2008 р., через укладання договорів розпорядження майновими правами на об'єкти ПВ (передачі прав та ліцензійних договорів) було задіяно лише 4,4% від загальної кількості зареєстрованих об'єктів, що значно менше аналогічних показників розвинутих країн, що становить від 20 до 50%.

- Значне зниження активності держави на ринку ПВ, у т.ч. низький ступінь участі державних організацій у процесах реалізації майнових прав ІВ на ринку ІВ.

- Негативними також є і тенденції участі України у процесах, що відбуваються на світовому ринку ПВ. За

даними [9], участь України у міжнародній торгівлі на ринку технологій склала менше 0,2 % (експорт і імпорт разом), в експорті та імпорті патентами та ліцензіями — менше 1%.

Крім того, прогнозуємий негативний вплив світової кризи на активність суб'єктів ринку ПВ вимагає додаткової уваги держави щодо регулювання ринкових процесів ринку ПВ з метою збереження вітчизняного наукового потенціалу та його інноваційного спрямування.

Таким чином, система економічних відносин, пов'язаних з обміном об'єктів промислової власності, в Україні виявляється недостатньо розвиненою, що відбивається цілим рядом якісних і кількісних показників. Правовий нігілізм, владна зневага до проблем введення у господарській обіг об'єктів права ПВ із застосуванням ринку ПВ, зневага суспільства до охорони та захисту прав ІВ та відчутне недооцінювання економічних механізмів у сфері промислової власності є свідченням того, що економічні та певною мірою правові аспекти функціонування ринку ПВ як такі є недостатньо розробленими та регламентованими в Україні.

Зважаючи на особливу економічну, соціальну та політичну значущість результатів інтелектуальної праці персоніфікованих через об'єкти прав ІВ, ринок ІВ та зокрема ринок ПВ потребує особливої уваги та регулювання з боку держави. Диспропорції в структурі українського ринку об'єктів ПВ пов'язані з недостатнім рівнем розвитку відносин інтелектуальної власності в Україні можуть бути усунені в ході їх вдосконалення, у тому числі за безпосередньою участю держави.

Так, одним з найважливіших документів регламентації відносин у галузі інтелектуальної власності, "Концепцією розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності" визначено, що "внутрішній ринок об'єктів інтелектуальної власності перебуває на новому етапі свого розвитку і потребує підтримки, оскільки від його стану значною мірою залежить технічний рівень виробництва та конкурентоспроможність вітчизняних товарів. Ефективне функціонування такого ринку неможливе без запровадження системи оцінки та обліку інтелектуальної власності" [10].

Перспективи подальших досліджень. Усе вищезазначене вимагає невідкладної уваги до досліджень проблем функціонування та розвитку ринку ІВ та ринку ПВ, а також необхідності застосування певного державного втручання у ці процеси. Однозначно можна зазначити, що таке втручання на основі державного регулювання ринку ПВ із застосуванням механізмів державного регулювання необхідне, але має бути органічно поєднане з ринковим механізмом регулювання ринку. Визначення ступеня, механізмів, форм, важелів та методів державного регулювання ринку промислової власності буде об'єктом подальших досліджень за цим напрямом.

Література:

1. Жарінова А.Г. Інтелектуальна власність — основа підйому економіки України в умовах світової еконо-

мічної кризи // Часопис Київського університету права. — 2008 р. — №4. — С. 149—156.

2. Біла книга. Інтелектуальна власність в інноваційній економіці України / Г. О. Андрощук, О. В. Дем'яненко, І. Б. Жил'яєв, Л. В. Сахарова, В. І. Полохало, С. В. Таран (упорядкування). — К: Парламентське видво, 2008. — 448 с.

3. Карпенко В.А. Управление интеллектуальной собственностью как фактор повышения конкурентоспособности инновационной экономики. Автореф. дис. ... к.е.н. — М., 2007. — 14 с.

4. Глобальный экономический спад 2008 г. влияет на подачу международных патентных заявок [Електронний ресурс] // Сайт Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Режим доступу http://www.wipo.int/pressroom/ru/articles/2009/article_0002.html — Заголовок з екрана.

5. Комарницький І.Ф. Економічна теорія. — Чернівці, 2006. — 334 с.

6. Рудченко І. Трансферт технологій як елемент інноваційної інфраструктури // Теорія і практика інтелектуальної власності: науково-практичний журнал. — 2008. — № 4 (42). — С. 61—68.

7. Кабанець К., Кузнєцов А. Державне регулювання у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://www.niss.gov.ua/Monitor/oktober08/13.htm>. — Заголовок з екрана.

8. Микитюк П.П. Державні механізми стимулювання інноваційного розвитку економіки [Електронний ресурс] / Вісник Тернопільського національного економічного університету. — 2006. — № 2. // Режим доступу: http://www.library.tane.edu.ua/images/nauk_vydannya/PvkN1g.pdf. — Заголовок з екрана.

9. Рекомендації Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 40-річчю кафедри економічної теорії ПДТУ "Теоретичні та практичні аспекти інноваційної діяльності в умовах в умовах глобальних економічних систем" (16—18 травня 2008р, м. Маріуполь) // Теорія і практика інтелектуальної власності: науково-практичний журнал. — 2008. — № 3 (41). — С. 69—72.

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження Концепції розвитку національної системи правової охорони інтелектуальної власності" від 13 червня 2002 р. № 321-р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт "Законодавство України" Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://www.zakon-rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. — Заголовок з екрана.

11. Річні звіти Державного департаменту інтелектуальної власності за 2000—2008р.р [Електронний ресурс] // Режим доступу http://www.sdip.gov.ua/ua/year_reports.html. — Заголовок з екрана.

12. Цивільний Кодекс України Книга IV "Право інтелектуальної власності" [Електронний ресурс] // Офіційний сайт "Законодавство України" Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-15&p=123883307-0640591>. — Заголовок з екрана.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2009 р.